

UOT 94(479.24)**MART SOYQIRIMI ARXIV SƏNƏDLƏRİNDƏ
(FÖVQƏLADƏ TƏHQİQAT KOMİSSİYASININ ÜZVÜ
A.Y.KLUGENİN MƏRUZƏSİ ƏSASINDA)**

Tural Akif oğlu VƏLİZADƏ*Qərbi Kaspi Universiteti**turallachin@mail.ru*

XÜLASƏ

Bu məqalə bolşevik-daşnak hərbi birləşmələri tərəfindən 1918-ci ildə Bakıda azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş soyqırımı haşr edilib. Gənc Azərbaycan Respublikası hökuməti çətin bir şəraitdə olmasına baxmayaraq yüksək mətanət və uzaqgörənlik nümayiş etdirərək baş verən hadisələrə düzgün qiymət verə bildi. Bu məqalədə həmçinin Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü A.Y.Klugenin məruzəsi işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: Mart soyqırımı, Bakı, bolşevik-daşnak alyansı, Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası, Kluge.

РЕЗЮМЕ**МАРТОВСКИЙ ГЕНОЦИД В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ
(ОСНОВАННЫЙ НА ДОКЛАДЕ А.Е.КЛУГЕ, ЧЛЕНА
ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ СЛЕДСТВЕННОЙ КОМИССИИ)**

В статье исследуются акты геноцида большевико-дашнакских военных отрядов, совершенные в 1918-м году против Азербайджанского населения в городе Баку. Надо отдать должное Правительству молодой Азербайджанской Республики, в сложнейших и тяжелейших условиях своего существования и деятельности, так оперативно и дальновидно отреагировавшего на эти события и принявшего конкретные действия. В этой статье выставляется в основном доклад председателю Чрезвычайной Следственной Комиссии от члена той же комиссии Александра Клуге.

Ключевые слова: Мартовский геноцид, Баку, большевико-дашнакский альянс, Чрезвычайная Следственная Комиссия, Клуге.

ABSTRACT**MARCH GENOCIDE IN ARCHIVE DOCUMENTS
(BASED ON EXTRAORDINARY INVESTIGATION
COMMISSION MEMBER A.Y.KLUGE'S REPORT)**

This article deals with the massacre held by bolshevik-dashnak armed forces against Azerbaijanis in Baku in 1918. We must give due to the first young Government of the Republic of Azerbaijan, in the most complicated and hardest conditions of its existence and activities as quickly and discreetly reacted to these events and had taken concrete steps. In this article it is mainly shown the report to the Chairman of the Extraordinary Investigation Commission by Alexander Kluge, the member of that commission.

Key words: March genocide, Baku, bolshevik-dashnak alliance, Extraordinary Investigation Commission, Kluge

1918-ci il Mart soyqırımını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti yanında təsis edilən Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının fəaliyyəti sayəsində hüquqi cəhətdən araşdırılmış və sənədlərlə rəsmiləşdirilmiş bir tarixi həqiqət olmaqla, heç bir halda bəraət qazandırılmayan, dəfələrlə Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilmiş və uzun müddət ərzində lazımı siyasi-hüquqi qiymətini almamış qanlı təcavüzlər zəncirində xüsusi yer tutur. Bu baxımdan olduqca diqqətəlayiqdir ki, məhz 1918-ci ilin Mart soyqırımını müasir Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyi tərəfindən erməni millətçilərinin əməllərinə siyasi qiymət verilməsi üçün əsas olaraq sayılmışdır. 1998-ci ilin mart ayının 26-da, həmin hadisələrin 80 illiyi ərəfəsində, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin imzaladığı fərmana əsasən “Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırımını faciələrini qeyd etmək məqsədilə” 31 mart – azərbaycanlıların soyqırımını günü kimi elan edilmişdir.

1918-ci ilin martında Bakıda siyasi vəziyyət olduqca gərgin idi. Cənubi Qafqazda sayca üstünlük təşkil edən azərbaycanlıların haqları nə qərb dövlətləri, nə də Bakını ümumiyyətlə Azərbaycan şəhəri hesab etməyən rus siyasi qüvvələri tərəfindən qəti nəzərə alınmırdı. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanda geniş xalq kütlələrinin dəstəyini qazanmış “Musavat”ın Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə böyük səs çoxluğu ilə qələbə qazanması bolşevikləri və daşnakları ciddi şəkildə təşvişə salmışdı. Azərbaycan milli qüvvələri ərazi muxtariyyəti və siyasi hakimiyyət uğrunda inamla mübarizə aparırdı. Azərbaycanın muxtariyyəti uğrunda inamlı mübarizə “Musavat” partiyasını bolşevik-daşnak alyansının əsas hədəfinə çevirmişdi. 1918-ci il Mart soyqırımını da başlıca olaraq Azərbaycanın

istiqlaliyyəti əleyhinə yönəlmişdi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə bolşevik mətbu orqanı olan “Bakinskiy raboçiy” qəzetinin muxtariyyətçilərə necə cavab verdiyini belə xatırlayır: “Azərbaycanın muxtariyyəti türk burjuaziyasının muxtariyyətidir. Bu muxtariyyətə nə Rusiya burjuaziyası, nə də Rusiya demokratiyası razı olur. Azərbaycanın muxtariyyətini istəyən musavatçılar nəticədə xarabazar bulurlar” [5, s. 32].

Bakıda Mart soyqırımını hələ 1917-ci ilin sonlarında “Daşnaksütyun” partiyası və Erməni Milli Şurası tərəfindən hazırlanmışdı. Onlar dəfələrlə müsəlmanları bolşeviklərə qarşı silahlı çıxışa təhrik etməyə cəhd göstərmişdilər. Ermənilərin məqsədi bolşeviklərin əli ilə müsəlman əhalisini məhv etmək idi. Adamların qətlə yetirilməsi və müsəlman məhəllələrinin darmadağın edilməsi planlı surətdə mütəşəkkil erməni hərbi hissələri tərəfindən şəhərin hər yerində qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş sistem üzrə həyata keçirilirdi [4, s. 65].

Bakıda Azərbaycanın muxtariyyətini tələb edən musavatçıların sosial bazasını məhv etmək, türk-müsəlman əhalisinin soyunu tükətmək düşüncəsində olan bolşevik-daşnak alyansı bu məqsədlə mart ayının son günlərində əməli fəaliyyətə keçdi. 1918-ci ilin martın 30-dan aprelin 2-dək Bakı və ətraf kəndlərin müsəlman əhalisi planlı surətdə soyqırım və talanlara, 12 mindən artıq günahsız insan itkisinə məruz qaldı. Soyqırımına məruz qalanların çoxunun cəsədləri tapılmamışdır. Ermənilər cəsədləri od-alova bürünmüş evlərə, dənizə və quyulara atırdılar ki, cinayətin izini itirsinlər.

Ermənilər tərəfindən dinc azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımını cinayətlərini araşdırmaq üçün Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən 1918-ci il iyulun 15-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradıldı. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının 1919-cu ilin avqust ayına qədər topladığı materiallar 36 cild və 3500 səhifə təşkil edirdi ki, bunların da 6 cildi (740 səhifə) Bakı şəhəri və onun ətraf kəndlərinin müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş zorakılıq aktlarını əhatə edirdi. Komissiyanın üzvlərinin əksəriyyəti azərbaycanlılar deyil, digər millətlərin nümayəndələri – rus, polyak, alman, yəhudi və başqaları təşkil edirdi. Bu Cümhuriyyət hökumətinin baş vermiş qanlı hadisələrə obyektiv, ədalətli və vicdanlı yanaşmasının təzahürü idi.

Onlardan biri də hüquqşünas, kollec asessoru, milliyətcə alman Aleksandr Yevgenyeviç Kluge (1879-1919) idi. Kluge, Novorossiyski Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. 1903-1906-cı illərdə Tiflis Məhkəmə Palatasında müxtəlif vəzifələrdə, 1906-cı ilin iyun ayından 1907-ci ilədək İrəvan Dairə Məhkəməsinin Aleksandropol şöbəsinin Barışdırıcı hakiminin köməkçisi işləmişdir. 1908-ci il yanvar-noyabr aylarında Aleksandropol qəzasının 2-ci istintaq şöbəsinə, Pəmbək İstintaq-barışdırıcı şöbəsinə rəhbərlik etmişdir. 1908-ci ilin noyabr ayının 17-də Vitebsk Dairə Məhkəməsinin 1-ci Poletski qəza şöbəsinin məhkəmə

müstəntiqinin işlərinin icraçısı təyin edilmişdir. 8 dekabr 1908-ci ildən ölümünə qədər Bakı dairə məhkəməsində prokuror köməkçisi işləmişdir. 1918-ci ilin iyul ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının tərkibinə daxil edilmişdir. Bakı və kəndlərində, Şamaxıda 1918-ci ilin mart soyqırımını araşdıran istintaq qrupunda işləmişdir. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədov müvəqqəti olmadıqda onun vəzifəsini yerinə yetirmişdir. İşlərin azalması ilə əlaqədar olaraq 1919-cu ilin may ayının 8-də Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası üzvlüyündən azad edilmiş və Bakı Dairə Məhkəmə Prokurorunun müavini vəzifəsinə qayıtmışdır. 28 oktyabr 1919-cu il tarixində Bakı şəhərində qarın yatalağı xəstəliyindən vəfat etmişdir.

Tərtib edilən təhqiqat sənədlərini – müxtəlif şahid ifadələri, komissiya üzvlərinin məruzə və raportlarını həyəcansız oxumamaq mümkün deyildir. Həmin günlər “Böyük Ermənistan” xülyasına aşına ermənilər bəşər tarixində bənzərinə heç də rast gəlinməyən dəhşətli cinayət faktlarına əl atmışlar. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvü Aleksandr Yevgenyeviç Kluge bu komissiyanın sədrinə “Bakı şəhərinin müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş zorakılıqlara dair iş haqqında” məruzəsində yazırdı: “Yaxşı silahlanmış, təlim keçmiş erməni əsgərlər çoxlu miqdarda pulemyotların müşayiəti ilə hücum edirlər... ermənilər müsəlmanların evlərinə soxulur, bu evlərin sakinlərini qırır, onları qılınc və xəncərlərlə doğram-doğram və süngülərlə deşik-deşik edir, uşaqları yanan evin alovları içərisinə atır, üç-dörd günlük çağaları süngünün ucunda oynadır, öldürülən valideynlərin süməmə körpələrinə rəhm etmir, hamısını öldürürdülər” [2].

A. Y. Kluge Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası sədrinə ünvanladığı məruzədə ermənilərin 1918-ci ildə Bakıda törətdikləri soyqırımını bütün təfəsilatı ilə göz önünə sərir: “Ermənilər, müsəlmanları qırmaqla yanaşı, onların əmlakını da məhv edir, qiymətli əşyaları isə özləri ilə aparırdılar. Sonradan, hələ tək-cə bir yerdə, torpağa basdırılmış qulaqsız, burunsuz, qarnı yarılmış və uşaqlıq yolu kəsilərək çıxarılmış 57 müsəlman qadının cəsədi aşkar edilmişdir. Şahidlər deyirlər ki, ermənilər hansı səbəbdənsə öldürməyə macal tapmadıqları qadınları hörükləri ilə bir-birinə bağlayır və başıaçıq, ayaqyalın əsir aparırdılar, bu zaman yolboyu onları tufənglərinin qundaqları ilə döyürdülər” [2].

Protokolda deyilir: “Hücum edən erməni əsgərlərinə, əsas etibarilə, erməni ziyalıların nüməyəndələri başçılıq edirdilər. Belə dəstələrdən biri Nikolayevskaya küçəsində yerləşən evə soxulmuş və 8 nəfər qadın və uşaqları qətlə yetirmişdir. Başqa bir dəstə Bala Əhməd Muxtarovun Persidskaya küçəsində yerləşən evinə girərək, müsəlman ziyalıların doqquz nüməyəndəsini küçəyə çıxarmış və Sobornaya meydanında güllələmişdir. Həmin evdə doktor Tağıyev bolşeviklərin hakimiyyətini tanıdığını sübut edən sənədi çıxararaq erməni əsgərlərinə təqdim

etdikdə, əsgərlər daşnaksakan olduqlarını və bolşevikləri tanımadıqlarını söyləyərək onu güllələmişlər” [2].

Tərtib edilən sənəddən aydın olur ki, ermənilər azərbaycanlıların cansız cəsədlərini təhqir etməkdən belə çəkinməmişlər: “Martın 24-də (yeni stillə aprelin 6-da – T.V.) Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin keçmiş üzvü, “Nikolay Bünyadov” gəmisinin komandir köməkçisi Kazım Axundova Bakı şəhərinin “Çəmbərəkənd” adlanan dağlıq hissəsinin müdafiəsi üçün təyyarəçi Rozenblümün rəhbərliyi altında 10 silahlı matros göndərilmişdi. Axundov, martın 25-dən (yeni stillə aprelin 7-dən – T.V.) Nikolayevskaya küçəsindən cəsədlərin yığışdırılmasına başlamışdır, bu zaman süngülərlə dəlik-deşik edilmiş və qılıncla doğranılmış 3 müsəlman oğlan - gimnaziya tələbələri, 11 tələbə qız, bir rus qadın, 3 yaşından 5 yaşınadək üç müsəlman oğlan, 8 nəfər rus kişi, 19 nəfər iranlı təbəələr - müsəlmanın və müxtəlif peşə sahibləri olan 67 azərbaycanlı müsəlmanın cəsədlərini yığışdırmışdır.

Sadalanan cəsədlər avtomobillərdə məscidlərə aparılmışdır. Bundan əlavə, “Vulkan” cəmiyyətinin köhnə limanına 6748 müsəlman kişi, qadın və uşaq meyitləri gətirilmişdir. Şəhərin “Məhəmmədli”, “Poxlu Dərə” rayonlarından müsəlmanların cəsədləri qəbiristanlığa daşınmışdır, bununla belə cəsədlərin yığışdırılması yalnız mart ayının 31-də (yeni stillə aprelin 13-də – T.V.) başa çata bilmişdir.

Axundov öz tanışı texnik Vladimir Sokolovu “Kərpicxana” adlı yerə aparmış və Sokolov burada üç fotosəkil çəkmişdir. Birinci şəkildə başından güllə yarası almış, bədənində beş süngü yarası olan, sağ körpücük sümüyü sındırılmış qadın meyiti çəkilmişdir; meyitin sağ döşünün üstündə, ayağından süngü yarası almış, hələ sağ olan körpə uzanmışdır və anasının döşünü əmirdi.

İkinci şəkildə 7-8 verşok (4,4 sm) uzunluğunda iri Kazaçkov mismanı ilə divara mıxlanmış iki yaşında körpə təsvir olunmuşdur; mismanın papağından görünürdü ki, o divara yaxınlıqda yerə atılıb qalmış daşla vurulmuşdur.

Üçüncü şəkildə 13-14 yaşlarında qızın meyiti çəkilmişdir və qızın vəziyyəti onun bir neçə şəxs tərəfindən zorlandığını sübut edir; onun aralı qalmış ayaqlarının arasındakı döşək qanla örtülüb; onun boynunda barmaq izləri görünür.

Axundov Sokolovla birlikdə dördüncü evə daxil olduqda, onların qarşısında aşağıdakı səhnə açılmışdı: böyük otağın döşəməsində 22-23 yaşlarında çılpaq qadının, iki qarının, altı yaşında qızın, səkkiz yaşlı oğlanın və südəmər körpənin cəsədi var idi; körpənin əl və ayaqlarını üç it gəmirirdi. Təsvir edilən səhnə Sokolova o dərəcədə təsir etmişdir ki, o fotosəkil çəkməyə davam etməkdən imtina etmişdir” [2].

Kluge protokolda qeyd edir ki, müsəlmanların əsir aparılması Bakı şəhəri Azərbaycan-Türk qoşunları tərəfindən alınan günədək ermənilər tərəfindən hə-

yata keçirilmişdir. Məsələn, 1918-ci ilin avqust ayının sonunda Bakı sakini Sadıq bəy Məmməd Rza bəy oğlu Bakıdan çıxaraq Pırşağıya ailəsinin yanına gedərkən Məhəmmədli kəndində 17 erməni əsgəri onu və yanında olan 20 nəfərə yaxın digər müsəlmanları əsir götürmüş və onları Zabrat kəndinə aparmışdır. Oradaca onların hamısını kəndirlə bir-birinə bağlayaraq, tüfənglərdən onlara atəş açmışlar. Onların hamısı yerə yığıldıqdan sonra isə süngü, xəncər və qılıncla axırlarına çıxmışlar. Bir güllə, iki xəncər, 18 süngü və iki qılınca yarası almış Sadıq bəy Ramana kəndinin xəstəxanasına çatdırılmış və orada onu müalicə etmək mümkün olmuşdur [2].

Aleksandr Klugenin tərtib etdiyi protokoldan məlum olur ki, ermənilər Bakıda maddi-mədəniyyət abidələrinə qarşı vandalizm aktı törətmişlər, qanlı-qadali mart günlərində insan tələfatı ilə yanaşı xalqın bir çox ziyarətgahları və tarixi abidələri də dağıdılıb yerlə-yeksan edilmişdir. Uzaqvuran toplarla “Təzəpir”, “Şah” məscidləri zədələnmişdir. Daşnaklar Bakıda dünya memarlığının incilərindən sayılan “İsmailiyyə” binasına od vurub yandırmışdılar. “Kaspi” qəzetinin mətbəəsi, “Açıq söz” qəzeti redaksiyası da eyni aqibəti yaşamışdır. Bu binaları azərbaycanlıların mədəni-ictimai və dini mərkəzlərini təcəssüm etdirən mühüm obyektlər sırasına aid etmək olar. Ermənilər həmçinin “Dağıstan”, “İsgəndəriyyə”, “İslamiyyə” mehmanxanalarını yandırmışdılar.

Protokolda “İsmailiyyə” binasının yandırılması ilə bağlı deyilir: “Martın 20-də (yeni stillə aprelin 2-də – T.V.) üç erməni əsgərinin müşayiət etdiyi erməni zabiti Tatevos Əmirov “Kaspi” qəzetinin redaksiyasının binası ilə “İsmailiyyə” Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binası arasında olan dalana gəlmiş və “İsmailiyyə”nin binasına girmişdir; bir müddət sonra binanın pəncərələrindən tüstü və alov görünmüşdür və yalnız Bakı müsəlmanlarının fəxri deyil, həm də bütün şəhərin bəzəyi olan bu əzəmətli bina yanaraq məhv olmuşdur. Yanğını söndürəcək heç kəs yox idi, çünki müsəlmanlar pulemyotlardan və tüfənglərdən aramsız atəşə tutulan küçəyə çıxmaq imkanından məhrum idilər” [2].

Sənəddə deyilir: “Daha sonra “Kaspi” qəzeti redaksiyasının binası və “Dağıstan”, “İsgəndəriyyə” və “İslamiyyə” adlı müsəlman mehmanxanaları da yandırılmışdır. Yandırılmış binalar bütün Qafqaz müsəlmanlarının həyatında böyük rol oynayırdılar: 1. “İsmailiyyə” də bütün Qafqaz müsəlman komitələri yerləşirdi və bu binada həmin komitələrə məxsus pul və sənədlər saxlanılırdı; bundan əlavə, binada bütün müsəlman yığıncaqları və qurultayları keçirilirdi: məsələn 1918-ci ilin fevral ayının 15-də açılmış Ümumqafqaz müsəlmanlarının qurultayı; 2. “Kaspi” qəzetinin redaksiyasında müsəlman dilində müxtəlif kitablar çap olunurdu, yanğın zamanı isə onun zirzəmilərində ərəb dilində yenidən çapdan çıxmış 5000 Quran kitabı var idi və onların hamısı yanmışdır; 3. “İslamiyyə”, “Dağıstan” və “İsgəndəriyyə” mehmanxanalarında Bakıya gələn bütün müsəl-

manlar qalırdılar; bu mehmanxanaların dağıntıları arasında yanıb qaralmış xeyli müsəlman cəsədi tapılmışdır: məsələn, “Dağıstan” mehmanxanasının xarabalıqları arasında doktor Kərim bəy Sultanovun, Cavad bəy Aşurbəyovun, “Hacinski Çələkən” mədənlərinin idarə başçısı Abdulla bəy Bababəyovun və digərlərinin cəsədləri tapılmışdır” [2].

Kluge qeyd edir ki, “ermənilər müsəlmanların evlərinə soxularaq bütün qiymətli əşyaları aparır, qalan əşyaları qırıb-tökür, əksər hallarda isə yandırırıldı. Şəhərin aşağı hissəsində, Sisianovskaya küçəsindən aşağıda, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin mənzili istisna olmaqla, qarət olunmamış müsəlman mənzili qalmamışdır. Bəzi rayonlarda, məsələn, Məmmədli rayonunda və yaxud bazarda müsəlmanların məskunlaşdığı bütün tikililər başdan-ayağa yandırılmış və qarət edilmişdir. Ümumilikdə, Bakı şəhərinin müsəlman əhalisinə köhnə qiymətlə 400.000.000 rubldan az olmayaraq, ziyan vurulmuşdur” [2].

Müsəlmanların qardaş qırğınına son qoymaq cəhdlərinə erməni əsgərlərinin necə münasibət göstərdiyinə aşağıdakı fakt sübut ola bilər: “Martın 20-də (yeni stillə aprelin 2-də – T.V.), çərşənbə axşamı, Molla Cavad Axund, Molla Hacı Mir Mövsüm, Hacı Hüseyin Tağıyev, doktor Atabekyan və İcraiyyə Komitəsinin üzvü Denejkindən ibarət olan nümayəndə heyəti Qaladan avtomobillə şəhərin yuxarı hissəsinə göndərilmişdir. Zavedenskaya küçəsində altı erməni əsgəri nümayəndə heyətini saxlamış və heyətin hara getdiyini soruşmuşdur. Nümayəndə heyətinin şəhərin müsəlmanlar tərəfindən tutulmuş hissəsinə keçərək, müsəlmanlarla ermənilər arasında sülh bağlandığı üçün, onlara hərbi əməliyyatları dayandırılmaq təklifi etmək istədiyini eşidəndə erməni əsgərləri bildirmişlər ki, onlar nümayəndə heyətini buraxmayacaqlar, çünki heç bir barışığı tanımırlar. Nümayəndə heyətinin üzvləri müsəlmanların Zavedenskaya küçəsinin axırındakı səngərlərinə tərəf yönəldikdə, erməni əsgərləri onların arxasınca atəş açmağa başlamış və səngərlərə qədər qaçaraq, orada gizlənməyə macal tapmış Molla Cavad Axund istisna olmaqla, nümayəndə heyətinin üzvlərinin hamısını qətlə yetirmişlər” [2].

Klugenin tərtib etdiyi sənəddə bütün yuxarıda göstərilənlər istər şahid ifadələri, istərsə də işə əlavə edilmiş baxış, ekspertiza protokolları və çoxlu sayda yandırılmış evlərin və hədsiz dərəcədə eybəcər hala salınmış cəsədlərin fotosəkilləri ilə təsdiq edilir. Şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissələrini talan etmiş erməni əsgərlərinin başında tüfənglərlə və mauzerlərlə silahlanmış mühəndis Artjom Ter-Akopovun, Fridun Akopovun, Jorj Melikovun, Asatur Vaçyansın, andlı iclasçı Arutçevin, Yeqiş Paxlavunun, Levon Saatsəzbəyovun, tələbə Popovyanın, Ambarsum Melikovun, Stepan Lalayevin, praporşik Dovlatovun və Xristofor Dildarovun durduğu sübut edilmişdir [2].

Mart hadisələri zamanı ermənilərin həyasızlığı o həddə çatmışdır ki, onlar hətta tanışları olan müsəlmanların da evlərinə soxulur, onların əmlaklarını qarət edir və hər yerdə, sərəsər hamını qətlə yetirirdilər. Məsələn, “martın 20-də (yeni stillə aprelin 2-də – T.V.) Stepan Lalayev erməni əsgərlərinin böyük dəstəsi ilə Varantsovskaya küçəsində yaşayan doktor Balabəy Sultanovun mənzilinə soxulmuş, sonuncunu öz revolveri ilə güllələyərək yerindəcə öldürmüşdür. Sultanovun mənzilinin həyətinə enən Lalayev oradakı müsəlman bağbanı, onun arvadını və ikiyaşlı oğlunu şəxsən güllələmişdir” [1].

A.Y.Klugenin komissiya sədrinə ünvanladığı məruzədə Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən soyqırım cinayətlərinə rəhbərlik edən silahlı dəstələrin rəhbərləri bir-bir ifşa olunur, onların adları ortaya qoyulurdu. Daha sonra xüsusi olaraq o da qeyd olunurdu ki, 1918-ci ildə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırım cinayətləri hələ 1917-ci ildə “Daşnaksütyun” və Erməni Milli Şurası tərəfindən planlaşdırılmış və əvvəlcə Bakıda, daha sonra ucqarlarda türk-müsəlman əhalisinin fiziki olaraq məhv edilməsinə, bütün əmlakının mənimlənməsinə və onun bütün rifahının və siyasi üstünlüyünün təbii surətdə ermənilərin əlinə keçməsinə nail olmaq məqsədi ilə törədilmişdir.

Milli hakimiyyəti əvəz etmiş yeni siyasi qüvvələr 70 ildən çox müddət ərzində Azərbaycan xalqının yaddaşından bu faciəli, eyni zamanda əlamətdar hadisələri silməyə və ya onların mahiyyətini saxtalaşdırmağa çalışdılar. Lakin tarix göstərdi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərliyi özü Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasını yaratmaqla, bu hadisələr haqqında həqiqətin sonrakı nəsillərə çatdırılmasının qayğısına qalmışdı. Bakıda, Şamaxıda, Qubada və Azərbaycanın digər şəhər və qəzalarında 1918-ci ilin faciəli günlərini yaşamış və yaddaşında saxlamış insanların dili ilə səsləndirilən bu həqiqət Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının üzvləri tərəfindən sənədlərə köçürüldü [3, s. 32].

Bütövlükdə Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının fəaliyyəti, həmçinin, ermənilərin vəhşiliklərini öz üzərində hiss etmiş respublika əhalisi arasında da böyük ictimai və əxlaqi-psixoloji məna kəsb edirdi. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının özünün mövcud olması və onun üzvlərinin cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələri ilə, azərbaycanlılarla sıx əməkdaşlıq etməsi artıq özlüyündə geniş əhali kütlələri arasında ədalətin bərpa olunmasına inamı artırır və yeganə qanuni hakimiyyət kimi Azərbaycan hökumətinə xalqın etimadını və etibarını möhkəmləndirdi.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materialları bu gün də arxivlərimizdə mühafizə olunmaqdadır. Bu qiymətli sənədlər erməni qarayaxmalarına qarşı tutarlı cavab, danılmaz faktdır. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının materialları azərbaycanlıların zorakılıqla öldürülməsinə, soyqırıma məruz qalmasına, Azərbaycanın müsəlman əhalisinə məxsus olan yüzlərlə yaşayış məntəqəsinin, min-

lərlə sosial, mülki, ticarət, mədəniyyət obyektlərinin, memarlıq abidələrinin məhv edilməsinə gətirib çıxaran dəhşətli terror hadisələrinin əsl miqyası və xarakteri haqqında həm Azərbaycan, həm də dünya ictimaiyyətinin məlumatlandırılması işində son dərəcədə mühüm sənədlər toplusudur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (bundan sonra: ARPİİSSA f., s., iş, v.), fond 276, siyahı 2, iş 27, vərəq 16-24.
2. ARPİİSSA, f. 276, s. 2, iş 27, v. 20.
3. Bakı. Mart 1918-ci il. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə. Tərtib edən: Solmaz Rüstəmovə-Tohidi. Bakı, 2013.
4. İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. Bakı, 2012.
5. Rəsulzadə M.Ə. "Azərbaycan Cümhuriyyəti". Bakı, 1990.